

Abraham/Ibrahim in beeld

Joden, christenen en moslims hebben met elkaar gemeen dat zij Abraham beschouwen als een belangrijke voorvader. Zijn onverzettelijke geloof in God is een groot voorbeeld binnen de drie godsdiensten. Vandaar dat het jodendom, het christendom en de islam ook wel abrahamitische religies worden genoemd. In dit artikel wordt ingegaan op de belangrijke rol van Abraham – of Ibrahim, zoals moslims hem noemen – in de Bijbel en Koran. Via zijn zoon Isaak is hij de stamvader van het joodse volk en via zijn zoon Ismaël van de Arabieren.

Henri Defoer,
oud-directeur
Museum Catha-
rijneconvent

Offer van Abraham,
Salomon de Bray,
1640-1650, StCC s19

Bezoek van drie engelen aan Abraham, Noord-Nederland, tweede kwart 17e eeuw, ABM s327

Rechts: Offer van Ibrahim, Iran, 16e eeuw. Parijs, Bibliothèque nationale, Suppl. pers. 1313, f. 40r

Abraham in het Oude Testament

In Genesis wordt verhaald hoe Abraham op bevel van God zijn volk moet verlaten en zich moet vestigen in het land, dat deze hem aanwijst (Genesis 12:1-2). Dat land zal het eigendom zijn van hem en zijn nakomelingen, die even ontelbaar zullen zijn als alle stofdeeltjes op de aarde (Genesis 13:14-16). Met het nageslacht wil het aanvankelijk niet lukken, zijn vrouw Sara blijkt onvruchtbaar en daarom verwekt Abraham op haar aanraden bij zijn Arabische slavin Hagar een zoon, Ismaël geheten (Genesis 16:1-12). Op zekere dag krijgt Abraham bezoek van drie mannen, die gastvrij door hem worden ontvangen. Een van hen vertelt Abraham dat hij over een jaar opnieuw zal langs komen en dat zijn vrouw Sara, hoewel die reeds de vruchtbare leeftijd is gepasseerd, hem dan een zoon geboort zal hebben. Inderdaad wordt Sara zwanger en baart een zoon, die Abraham de naam geeft van Isaak (Genesis 18:1-15; 21:1-3). Enige jaren later stelt God Abraham op de proef. Hij gelast Abraham Isaak mee te nemen naar een berg en hem daar te offeren. Daar aangekomen, maakt Abraham een altaar in gereedheid, bindt zijn zoon vast en legt hem neer op het altaar. Maar op het moment dat Abraham zijn mes trekt, verschijnt aan hem een engel die hem toeroept de jongen niet te doden, want God is nu overtuigd van zijn onvoorwaardelijke toewijding. Vervolgens ziet Abraham een ram, die met zijn horens in de struiken verstrikt is geraakt. Hij maakt het dier los en offert het in plaats van zijn zoon (Genesis 22: 1-13).

Ibrahim in de Koran

De geschiedenis van Ibrahim in de Koran is enigszins afwijkend, maar ook daar vinden we het verhaal van het bezoek van de gezanten van God, die hem de geboorte van een zoon aanzeggen, hoewel zijn vrouw al op leeftijd is (soera 11:72-76; soera 15:51-56; soera 51:24-30). Ook het offeren van zijn zoon wordt beschreven, zonder overigens zijn naam te noemen (soera 37:100-110). Algemeen wordt in de islam aangenomen dat het hier niet Isaak maar Ismaël betreft, want in de Koran komt het vers waarin expliciet sprake is van de aankondiging van

de komst van Isaak (soera 37:112) na de passage over het offer. Volgens de Koran is Ibrahim de vader van het monotheïsme. Hij verwijt zijn vader en zijn volk, dat zij afgoden aanbidden en stelt dat de zon, maan en sterren die zij vereren slechts onderdelen van de schepping zijn. In plaats daarvan moeten zij de schepper, Allah (God), aanbidden. Wanneer hij er vervolgens toe overgaat de afgodsbeelden te vernielen, keert het volk zich tegen hem en werpt hem in het vuur, maar Allah redt hem door het vuur koud te maken en Ibrahim trekt weg van zijn volk (soera 6:74-80; 21:52-70). Ook wordt verhaald in de Koran, hoe Ibrahim en Ismaël in Mekka de vervallen Kaaba, het 'huis van God' hebben hersteld (soera 2:125). Het wordt een belangrijk heiligdom, dat vele pelgrims aantrekt. Oorspronkelijk is het niet uitsluitend gewijd aan de ene ware god van Ibrahim maar aan een groot aantal goden en staat het vol afgodsbeelden, die echter door Mohammed, wanneer hij in 630 de stad heeft ingenomen, worden vernietigd. Hij maakt de Kaaba vervolgens tot een heilige plaats waar voortaan alleen Allah wordt vereerd. Ook Hagar krijgt haar plaats in de islamitisch geschiedenis: nadat zij door Abraham de woestijn wordt ingestuurd, redt God haar door een bron te laten opwellen, de gewijde Zemzembron nabij de Kaaba. Het vertwijfelde rondrennen van de dorstige Hagar speelt nog altijd een belangrijke rol in de rituele pelgrimstocht van moslims naar Mekka, de *Hajj*.

Abraham/Ibrahim in de kunst

In de westerse kunst is het offer van Abraham veelvuldig afgebeeld. Het bekendste voorbeeld hiervan is wel het grote schilderij van Rembrandt in de Hermitage in Sint-Petersburg. Het Catharijneconvent bezit verschillende stukken met het Offer van Abraham, onder andere een schilderij van de zeventiende eeuwse Haarlemse schilder Salomon de Bray. We zien een verbouwereerde Abraham, die vragend opziet naar de engel, die hem zojuist verteld heeft dat hij het leven van Isaak moet sparen. De bleke jongen, de armen nog op de rug gebonden en als offerdier gekroond met een bladerkrans, lijkt het allemaal niet te kunnen bevatten en moet nog bijkomen van de schrik. >

De ontvangst van de drie mannen door Abraham is eveneens geregeld in beeld gebracht. Het museum heeft een groot doek van een onbekende Noord-Nederlandse meester, eveneens uit de zeventiende eeuw. We zien hoe Abraham, half zittend, half knielend luistert naar de engel, die hem vertelt, dat Sara, die achter de deur stiekem meeluistert, hem ondanks haar hoge leeftijd een zoon zal baren.

Offer van Ibrahim

Ook in de islamitische schilderkunst kennen we afbeeldingen met de geschiedenis van Ibrahim, maar die zijn zeldzamer. Want hoewel de Koran geen expliciet beeldverbod voorschrijft, kent de geschiedenis van deze religie een breder gedragen weerzin tegen het afbeelden van levende wezens. Met name in de *hadith*, een verzameling van overleveringen over het leven en de uitspraken van Mohammed wordt hiertegen gefulmineerd. Desondanks kende Iran al vroeg een bloeiende figuratieve schilderkunst. Vooral historische en epische handschriften werden met prachtige miniaturen verlucht. Men schrok er soms voor terug om van heilige personen het gelaat open en bloot te tonen. Zij werden dan afgebeeld met een sluier voor het gezicht. Dit is het geval op de afgebeelde ingekleurde houtsnede, die omstreeks 1800 door een Iraanse kunstenaar is gemaakt. Beneden zien we hoe Ibrahim op het punt staat zijn zoon te doden, rechts komt de aartsengel Gabriël aanvliegen, die op het moment suprême het zwaard tegenhoudt. Het zwaard breekt daardoor in tweeën, het onderste deel valt op de grond. Een andere engel biedt de ram aan, die in plaats van Ismaël geofferd zal worden. Hoewel deze figuur geen vleugels heeft moet het toch een engel voorstellen, want op de voorstelling erboven is dezelfde gekroonde figuur te zien, maar nu wel met vleugels. Ook in andere islamitische schilderijen zien we vaak een engel die aan Ibrahim een ram aanbiedt, bijvoorbeeld op een zestiende-eeuwse Perzische miniatuur in de Bibliothèque nationale in Parijs (afbeelding op p. 11) en in het manuscript *Qisas al-anbiya* (Verhalen over de profeten) in de Staatsbibliothek in Berlijn. In tegenstelling tot de houtsnede heeft Ibrahim hier geen sluier voor het gezicht.

Dat een engel aan Ibrahim een ram aanbiedt is niet te vinden in de Koran maar wel in een aantal Arabische geschriften. Zo wordt in de negende eeuwse kroniek van Tabari beschreven hoe Allah vanuit de hemel Gabriël met een ram naar de aarde zendt.¹

Bezoek aan Ibrahim

Wat op het bovenste compartiment van de houtsnede is afgebeeld is niet meteen duidelijk. De teksten rondom de voorstelling geven ook geen uitsluitsel. Zij bevatten behalve aanroepingen van Allah en de namen van Ibrahim en Ismaël de volledige tekst van *Ayat al-kursi*, het troonvers van de Koran (soera 2:255). Geheel links zien we een vrouw met een vlamme aureool en een sluier voor het gezicht. Ook de man naast haar heeft een sluier. Hij is gekleed in een lang gewaad maar zijn tulband en aureool zijn identiek aan die van Ibrahim op de voorstel-

Bezoek van God en twee engelen aan Abraham, Rembrandt van Rijn, 1656. Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1954-135

ling eronder. Daar lijkt het dat hij zijn gewaad heeft opgeschort, zodat zijn kuitbroek zichtbaar is. Op de afbeelding boven richt Ibrahim zich met een spreekbaar tot een gekroonde en gesluierde figuur met een aureool, die groter is dan die van Ibrahim. Hij is gezeten op een troon en wordt geflankeerd door twee engelen, dezelfde die onder zijn afgebeeld op de voorstelling met het offer. Het is daarom waarschijnlijk, dat boven het bezoek van de drie mannen aan Ibrahim is afgebeeld. De vrouw links van Ibrahim moet dan Sara zijn, die te horen krijgt dat zij alsnog een zoon zal baren.

Het bezoek van de drie mannen aan Abraham bij Rembrandt

In de christelijke kunst worden de drie mannen doorgaans afgebeeld als gevleugelde engelen, goddelijke boodschappers. Theologisch worden ze wel geïnterpreteerd als de drie goddelijke personen van de Drie-eenheid. Op een tiende-eeuws fresco in de kerk van Tokale, Anatolië, is naast de drie engelen de inscriptie 'I hagia trias' (Drie-eenheid) aangebracht.

In ons land is met name in de zeventiende eeuw deze gebeurtenis vaak in beeld gebracht. In het midden van deze eeuw komt een variant op, met name bij Rembrandt en zijn school, waarbij een van de engelen extra wordt benadrukt. Op een paneeltje van Rembrandt (New York, Aurora Trust) vormt deze engel een lichtbron die alles overstraalt. Het is duidelijk een goddelijke figuur, die zich zo aan Abraham openbaart. Deze afwijkende iconografie houdt waarschijnlijk verband met het commentaar van Calvijn op Genesis 18, waarin hij stelt dat Christus, het levende beeld van de Vader dikwijls in de gedaante van een engel aan de vaders is verschenen. In een ets uit 1656 gaat Rembrandt nog verder, in plaats van drie engelen, zien we nu God, afgebeeld als een eerbiedwaardige oude man met lange baard, geflankeerd door twee engelen. Rembrandt kan hierbij geïnspireerd zijn door de inleiding op Genesis

Bezoek van de gezanten van de Heer aan Ibrahim en Offer van Ibrahim, Iran, 18e eeuw.
Particuliere collectie

Vier oosterlingen
onder een boom,
Rembrandt van Rijn.
Londen, The British
Museum, © The
Trustees of the
British Museum

18 in de Statenbijbel uit 1637. Hierin staat te lezen: 'Twee engelen ende Heere selfs veschijnen Abraham in de gedaente van drie mannen.'² Toch volgt Rembrandt niet exact deze commentaren, want bij Calvijn staat, dat het levende Beeld van de Vader verschijnt in de gedaente van een engel en in de inleiding in de Statenbijbel dat twee engelen en God verschijnen in de gedaente van drie mannen. De iconografie van de ets komt wel overeen met die op de houtsnede uit Iran. Je vraagt je af of Rembrandt zich wellicht heeft laten inspireren door een islamitische afbeelding van deze gebeurtenis?

In de zestiende en zeventiende eeuw heerste over het Indiase subcontinent de islamitische Mogoldynastie. Hun keizers waren geduchte krijgsheren maar ook liefhebbers en bevorderaars van een verfijnde kunst van grote luxe. Onder hen kwam de miniatuurkunst tot grote bloei. Mogolminiaturen werden ook in het Westen bekend en verzameld. Rembrandt heeft waarschijnlijk Mogolminiaturen in zijn bezit gehad. We kennen van zijn hand een aantal tekeningen die deze miniaturen reproduceren. Het zijn bijna uitsluitend portretten van vorsten en hoogwaardigheidsbekleders, die doorgaans als losstaande figuren zijn weergegeven. Een enkele keer betreft het een groepsportret, zoals op een tekening in The British Museum in Londen. Daarop zien we vier oosterlingen, zittend onder een boom. Zij zitten niet op stoelen of op een bank maar op oriëntaalse manier op de grond. De tekening is een kopie naar een Mogolminiatuur, die zich thans het paleis van Schönbrunn bevindt.³ Ook op de ets van Rembrandt is de hoofdfiguur aldus gezeten en men neemt aan dat Rembrandt als voorbeeld de genoemde Mogolminiatuur heeft gebruikt. De overeenkomst tussen de afbeelding op de Iraanse houtsnede en de ets van Rembrandt roept de vraag op of deze wellicht ook een Mogolminiatuur met de Ontvangst van de drie mannen door Ibrahim heeft gehad? Er is echter geen Mogolminiatuur met een dergelijke voorstelling bekend. Zoals gezegd zijn alle door Rembrandt nagetekende miniaturen (groeps)portretten. Het is daarom toch waarschijnlijker dat het de commentaren op Genesis zijn geweest die Rembrandt ertoe hebben gebracht het bezoek van de drie mannen aan Abraham op deze uitzonderlijke wijze af te beelden. <

Met dank aan Charlotte Huygens voor haar deskundige adviezen.

Noten

1. Meyer Schapiro, 'The Angel with the ram in Abraham's Sacrifice: a parallel in Western and Islamic Art', in: *Ars Islamica*, 1 (1943), p. 135
2. Netty van de Kamp, 'Genesis: De oergeschiedenis en de verhalen van de aartsvaders', in: *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1991 (tentoonstellingscatalogus Amsterdam, Joods Historisch Museum), p. 18-20; Michiel Roscam Abbing, 'Abraham onthaalt de Heer en twee engelen. Opmerkingen over de titel van de Rembrandt-ets B.29', in: *Kroniek van het Rembrandthuis* (1993), p. 28-34
3. Pauline Lunsingh Scheurleer, 'Mogolminiaturen door Rembrandt nagetekend', in: *Kroniek van het Rembrandthuis* (1980-1981), p. 10-40